

Powszechne spisy ludności

Kwiecień 2002

Joanna Strzelecka

Informacja

Nr 890

Narodowe spisy powszechne są pełnymi badaniami statystycznymi, których celem jest dostarczanie informacji liczbowych o stanie, a także strukturze ludności według ustalonych cech demograficzno-społecznych oraz ekonomicznych.

Spis, który odbędzie się w Polsce w 2002 r. ma szczególne znaczenie, ponieważ odbywa się po raz pierwszy po okresie transformacji ustrojowej i gospodarczej, która spowodowała powstanie nowych zjawisk społecznych jak bezrobocie czy bezdomność. Zaobserwowano w tym okresie także zmianę postaw prokreacyjnych (spadek dzietności kobiet) i w konsekwencji zmianę dotychczas obserwowanych trendów demograficznych.

NSP 2002 r. stanie się ważnym i wiarygodnym źródłem informacji do porównań, badań, a także podstawą podejmowania decyzji dotyczących kierunków rozwoju społecznego i gospodarczego.

Konieczność przeprowadzania spisów ludności była rozumiana i niekwestionowana już w czasach biblijnych. W erze nowożytnej pierwszy spis był przeprowadzony w Szwecji w 1751 r., w Stanach Zjednoczonych w 1790 r., w Holandii w 1795 r., w Anglii i Francji w 1801 r. Większość z tych państw przeprowadzała następnie spisy w regularnych odstępach. Wprowadzono pewne standardy co do okresu i terminu, na których powinny opierać się spisy ludności przeprowadzane w różnych krajach.

W Polsce dysponujemy informacjami historycznymi o I spisie sumarycznym przeprowadzonym w 1789 r. i o pierwszym spisie imiennym przeprowadzonym w 1790 r. oraz o spisach prowadzonych w okresie Księstwa Warszawskiego w latach 1808, 1810 i 1811.

W okresie międzywojennym odbyły się 2 spisy powszechne: 30 września 1921 r. oraz 9 grudnia 1931 r. Posiadają one bogatą dokumentację. Każdy spis odzwierciedla i podkreśla wagę zagadnień, które w danym momencie rozwoju historycznego mają największe znaczenie dla kraju.

Spis z 1921 r., nazywany spisem jednodniowym, był pierwszym po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i stanowił jedyną wiarygodną podstawę informacyjną do oceny stanu liczebnego państwa po okresie zaborów i I wojny światowej. Przeprowadzany był w trudnych do wyobrażenia obecnie warunkach komunikacyjnych, a odziedziczone po zaborach zróżnicowanie warunków bytu i świadomości społecznej ludności nie ułatwiało tego zadania. Jednocześnie z tym spisem przeprowadzono spis zawodowy, którego celem była ocena umiejętności zawodowych wynikających z czynności wykonywanych w celach zarobkowych.

W drugim powszechnym spisie ludności Rzeczypospolitej Polskiej z grudnia 1931 r. istotne były ustalenia co do składu narodowościowego państwa w nowych granicach, ale wiarygodność uzyskanych w tym zakresie danych była kwestionowana. Ważnym zagadnieniem był wówczas problem oceny skali analfabetyzmu. Inne zagadnienia badawcze, jak ocena warunków mieszkaniowych ludności lub opracowanie struktury społeczno-zawodowej ludności były uwzględniane we wszystkich spisach powojennych i są aktualne również obecnie.

Następny powszechny spis ludności połączony ze spisem budynków i innych nieruchomości zaplanowany na 1941 r., nie odbył się z powodu wojny.

Po II wojnie światowej przeprowadzono dotychczas w Polsce 5 spisów powszechnych, nie licząc spisu sumarycznego z 1946 roku. Obecny spis w 2002 r. będzie szóstym powojennym spisem powszechnym.

Spis sumaryczny z 14 lutego 1946 r. wynikał z konieczności ustalenia zasobów ludnościowych państwa i ich rozmieszczenia w nowych granicach państwowych, po stratach wojennych i masowych przemieszczeniach ludności. Wiadomo było, że jeszcze nie wszyscy Polacy wrócili do kraju, nie została zakończona akcja osadnicza, występowały ogromne trudności techniczne w terenie, wobec czego spis zawierał jedynie podstawowe pytania pozwalające na ocenę liczby ludności według płci i wieku oraz jej rozmieszczenie.

Kolejne 5 spisów powszechnych charakteryzował coraz bogatszy zakres tematyczny i liczba badanych cech (porównanie w poniższej tabelicy), przy czym należy zauważyć, że tematyka

spisu była poszerzana o ważne lub nasilające się w pewnych okresach zjawiska społeczne (np. migracje, inwalidztwo).

„Powszechny spis ludności jest to pełne badanie statystyczne ustalające stan liczebny i strukturę ludności według określonych cech, w określonym momencie, na określonym terytorium, w drodze indywidualnego uzyskiwania informacji o wszystkich jednostkach podlegających badaniu.”¹

Dane spisowe służą nie tylko po to by stwierdzić liczbę ludności, ale by dostarczyć materiału liczbowego niezbędnego do prowadzenia analiz dotyczących procesów demograficznych, które są podstawą przy podejmowaniu decyzji w zakresie polityki gospodarczej i społecznej. Dlatego niezwykle ważna jest zawartość merytoryczna spisów.

Zanim zostaną sformułowane pytania w kwestionariuszu spisowym należy precyzyjnie zdefiniować badaną zbiorowość, która będzie przedmiotem spisu, czyli odpowiedzieć na trzy podstawowe kwestie: kogo spisywać, kiedy i gdzie.

Odpowiedź na pytanie pierwsze, jakie osoby należy spisać, ma na celu określenie, czy będą to osoby zamieszkałe w danym miejscu na stałe czy na czasowo, aby uniknąć powtóronego spisywania tych samych osób.

Ustalenie precyzyjnego terminu, tzw. momentu krytycznego spisu czyli godziny, dnia miesiąca i roku, ma także służyć eliminacji możliwości wielokrotnego spisania tej samej osoby, która może przemieszczać się w ciągu jednego dnia pomiędzy kilkoma miejscowościami.

Ważne jest także wyznaczenie granic jednostek terytorialnych, w których odbędzie się spis, czyli wyznaczenie obwodów spisowych.

Zawartość formularza spisowego, czyli pytania, które są zadawane osobom spisywanym nie są dobierane dowolnie. Organizacja Narodów Zjednoczonych formułuje zalecenia swojego Biura Statystycznego co do zakresu tematycznego spisów ludności w Europie, przeprowadzanych w latach, w których powinny odbywać się spisy (zaleca się aby odbywały się co 10 lat, w latach kończących się na zero).² Ma to na celu uzyskanie maksymalnej porównywalności danych w tych samych momentach czasu, między poszczególnymi państwami.

Minimalny zakres informacji, które powinien zawierać spis ludności obejmuje: ludność stale zamieszkałą, miejsce zamieszkania (w podziale na miasto i wieś), płeć, wiek (rok urodzenia), stan cywilny, poziom wykształcenia, źródło utrzymania, miejsce pracy – dział gospodarki narodowej, sektor gospodarki narodowej według formy własności, zawód, grupę społeczną, gospodarstwa domowe, podział gospodarstw na rodziny biologiczne.³

Porównanie cech badawczych, które uwzględniano przeprowadzając kolejne spisy ludności w Polsce zawiera poniższa tablica.

¹ Jerzy Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1999.

² *Recommendations for the 2000 Censuses of population and Housing in the ECE Region*, UN CCE and Statistical Office of EC, Genewa 1998.

³ Porównaj: J. Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1999.

Tablica. Cechy zespołowe (1-3) i demograficzne (4-25) uwzględnione i planowane w poszczególnych spisach ludności Polski⁴

Lp.	Cechy badania	Spis z roku							
		1921	1931	1950	1960	1970	1978	1988	2002
1.	Stosunek do głowy gospodarstwa domowego (pokrewieństwo z głową rodziny)	*	*	*	*	*	*	*	*
2.	Podział na rodziny biologiczne	-	-	-	-	-	-	*	*
3.	Podstawowe źródło dochodu gospodarstwa domowego	-	-	-	-	-	*	*	*
4.	Miejsce zamieszkania, czasowa nieobecność i obecność	*	*	*	*	*	*	*	*
5.	Płeć	*	*	*	*	*	*	*	*
6.	Data urodzenia, wiek lub rok urodzenia	*	*	*	*	*	*	*	*
7.	Stan cywilny	*	*	-	*	*	*	*	*
8.	Stan małżeński	*	*	*	*	*	*	*	*
9.	Miejsce urodzenia	*	*	-	-	*a	*a	-	*a
10.	Poprzednie miejsce zamieszkania	-	-	*	*	*	*a	*	*a
11.	Czas zamieszkania w obecnym miejscu	-	-	-	-	*	*a	*	*
12.	Obywatelstwo	*	*	-	-	-	-	-	*
13.	Narodowość	*	-	-	-	-	-	-	*
14.	Język	*	*	-	-	-	-	-	*
15.	Wyznanie	*	*	-	-	-	-	-	-
16.	Analfabetyzm	*	*	*	*	*	*	-	-
17.	Wykształcenie: poziom i kierunek	*	*	-	*	*	*	*	*
18.	Uczęszczanie do szkoły	-	-	*	*	*	*	*	*
19.	Sieroctwo	*	-	-	-	-	-	-	-
20.	Ułomności fizyczne	*	-	-	-	-	-	*	*
21.	Inwalidztwo	-	-	-	-	-	*	*	*
22.	Dzietność	-	-	-	-	-	*a	*a	*a
23.	Przyczyna migracji	-	-	-	-	-	*a	-	*a
24.	Zamierzenia co do przyszłych migracji	-	-	-	-	-	*a	-	*a
25.	Charakterystyka dojazdów do pracy i szkół	-	-	-	-	-	*a	-	-

*a) Badanie metodą reprezentacyjną.

Ustawa z dnia 2 grudnia 1999 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2002 r. określa moment krytyczny, przedmiot i zakres powszechnego spisu ludności w 2002 r.

Spis odbędzie się w dniach od 21 maja do 8 czerwca 2002 r., a momentem krytycznym będzie godzina 24 w dniu 20 maja 2002 r. Prace rachmistrzów spisowych będą trwały 18 dni, ale spisywane dane odnosić się mają nie do okresu spisywanego, lecz do momentu krytycznego. I tak osoba, którą odwiedził rachmistrz spisowy 5 czerwca powinna podać miejsce swojego stałego zamieszkania w dniu 20 maja, mimo że między 21 maja a 5 czerwca przeniosła się na stałe zamieszkanie w inne miejsce.

⁴ Cyt. za J. Z. Holzer, *Powszechne spisy ludności. Świat – Europa – Polska*, w: *Demografia*, PWE, Warszawa 1999 - dla spisów przeprowadzonych w latach 1921 - 1988, dla roku 2002 dane na podstawie kwestionariusza spisowego GUS.

Przedmiotem spisu będą osoby zamieszkałe w mieszkaniach i budynkach, w których znajdują się mieszkania, w obiektach zbiorowego zakwaterowania i innych pomieszczeniach, nie będących mieszkaniami, a także osoby nie mające miejsca zamieszkania. Ponadto dokonany zostanie spis owych wymienionych mieszkań, budynków i pomieszczeń, zgodnie z definicjami zawartymi w art. 3 ustawy.

Zakres tematyczny spisu będzie obejmował informacje, umożliwiające wnioskowanie nie tylko o liczbie i strukturze ludności według wieku i płci, ale również o innych ważnych zjawiskach społecznych, które umożliwią organom decyzyjnym podejmowanie trafnych decyzji i stanowienie prawa.

Informacje te możemy podzielić na grupy tematyczne, a powiązania danych między sobą pozwolą na pokazanie rozkładu zjawisk w przestrzeni.

Podstawowe dane demograficzne: data urodzenia, płeć i stan cywilny, pozwolą na ustalenie stanu i struktury ludności Polski, ale także w powiązaniu z miejscem zamieszkania, dadzą obraz jej rozkładu przestrzennego.

Dane dotyczących małżeństw, stopnia pokrewieństwa członków gospodarstwa domowego i ich danych demograficznych, pozwolą na dalsze wnioskowanie co do liczby i składu rodzin, wchodzących w skład gospodarstw domowych. Poza związkami formalnymi uwzględnione zostaną także informacje o związkach kohabitacyjnych z dziećmi lub bez dzieci, które faktycznie stanowią rodziny biologiczne, mimo braku prawnego uregulowania ich statusu.

Kolejna grupa informacji dotyczących cech społecznych i ekonomicznych: posiadanego wykształcenia lub kontynuacji nauki, wykonywania lub poszukiwania pracy oraz źródeł utrzymania, w tym użytkowania gospodarstwa rolnego lub pobierania świadczeń z niezarobkowych źródeł utrzymania, pozwoli na wnioskowanie na temat skali rzeczywistego bezrobocia (w odróżnieniu od rejestrowanego) według standardów międzynarodowych, umożliwi prawidłowe metodologicznie oszacowanie stopy bezrobocia na poziomie gmin i powiatów. Umożliwi także powiązanie danych o bezrobotnych z danymi o rodzinach, czego nie zapewniają dane z rejestracji bezrobotnych.

Dane dotyczące inwalidztwa, stopnia niepełnosprawności i celowości przekwalifikowania, pozwolą na pokazanie skali tego zjawiska w Polsce, a także umożliwią wnioskowanie na zmian w poziomie inwalidztwa w okresie międzypisowym.

Informacje o charakterze geograficznym dotyczące miejsca przebywania, miejsca zamieszkania, o obecności lub przyczynach i czasu nieobecności w miejscu spisywania, charakterze pobytu (na stałe lub czasowo), okresu zamieszkiwania w danym miejscu, miejscowości poprzedniego pobytu, a dla przybyłych z zagranicy lub przebywających czasowo za granicą także kraju aktualnego lub poprzedniego pobytu, pozwolą na wnioskowanie dotyczące migracji wewnętrznych w Polsce, a także migracji zagranicznych, a także roku i kierunku migracji.

Badaniu spisowemu podlegać będą także osoby nie mające miejsca zamieszkania i - o ile będzie to możliwe - gromadzone będą o nich wszystkie dane zawarte w kwestionariuszu. W przypadku, gdy nie będzie to możliwe, spisywane będą tylko dane podstawowe: liczba osób, płeć i domniemany wiek. Informacje te stanowiąc będą wiarygodną podstawę do oceny skali zjawiska bezdomności w Polsce, które ujawniło się w ostatnich latach.

Ponadto w ramach spisu zebrane zostaną informacje na temat mieszkań, budynków i zamieszkałych pomieszczeń, które nie są mieszkaniami, ale są wykorzystywane do zamieszkania (np. strychy, piwnice, barakowozy, przyczepy kempingowe, barki i inne). Pytania obejmować będą dane dotyczące cech obiektów: wielkości, roku wybudowania, wyposażenia w instalacje, ale także będą miały na celu ustalenie właściciela obiektu.

Pytanie na temat narodowości osób spisywanych zastało dotychczas zadane tylko raz, w spisie ludności w 1921 r. Postawienie tego pytania w obecnym spisie w 2002 r. pozwoli na uzyskanie wiarygodnych danych do określenia wielkości grup stanowiących mniejszości narodowe. Ponadto zostanie zadane pytanie w jakim języku komunikują się domownicy, co pozwoli na precyzyjniejsze wnioskowanie na temat tego, na ile używany język wpływa na poczucie przynależności narodowej.

W ramach spisu przeprowadzone zostaną dwa dodatkowe badania. Jedno dotyczyć będzie migracji długookresowych.

Drugie badanie – dobrowolne - dotyczyć będzie dzietności kobiet. Będzie to badanie o innym charakterze. Nie będzie to badanie powszechne, lecz reprezentacyjne czyli badaniu poddana zostanie wylosowana grupa kobiet w wieku 16 i więcej lat. Celem tego badania będzie ustalenie dzietności kobiet i ich zamierzeń co do dalszego rodzicielstwa. Jest to istotne w świetle obserwowanego w okresie od poprzedniego spisu znacznego spadku urodzeń, a także wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich. Zadane zostaną między innymi pytania o dacie zawarcia (także ustania) małżeństwa lub powstaniu związku partnerskiego, liczbie i płci oraz datach żywo urodzonych dzieci .

Ustawa z dnia 2 grudnia 1999 r. wskazuje Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego jako osobę odpowiedzialną za organizację, przeprowadzenie oraz opracowanie, udostępnienie i rozpowszechnienie wyników spisu. Przy czym Prezes GUS odpowiedzialny jest za całość prac, natomiast na terenie województwa za organizację spisu odpowiada wojewoda, a na terenie gminy – wójt, burmistrz, prezydent miasta.

Wszystkie osoby wykonujące prace związane ze spisem zobowiązane są do bezwzględnego przestrzegania tajemnicy statystycznej, określonej w ustawie o statystyce publicznej, po uprzednim przeszkoleniu i i pisemnym zobowiązaniu się do przestrzegania tajemnicy.

Obecny spis odbywa się w okresie postępujących procesów globalizacji i dane ze spisu będą stanowiły swoisty bilans otwarcia przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Informacje oparte na jego wynikach stanowiąc będą bazę odniesienia i podstawę wnioskowania za kilka lat na temat tego, w jaki sposób i w jakich kierunkach procesy integracyjne wpłynęły na rozwój określonych zjawisk gospodarczych, społecznych i demograficznych.